

УДК 930.2:[94(477)''9/17'':327]

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.04.800>

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ПРАЦЯХ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Артем КОКОШ

доктор філософії історичних наук
і міжнародних відносин,
Український Вільний Університет,
вул. Бареллі, 9а, 80638, Мюнхен, Німеччина

Artem KOKOSH

PhD in history and international relations,
Ukrainian Free University

INTERNATIONAL POLITICS OF UKRAINIAN COSSACKS IN THE WRITINGS OF PANTELEIMON KULISH

У статті йдеться про історію самотнього українського народу в баченні історика. *Хронологічно* праця охоплює період з руських часів по кінець XVIII ст. з ліквідацією Гетьманщини та Запорозької Січі. Виклад української історії розпочинається з Русі, найбільшим періодом розквіту якої П. Куліш називав часи князювання Володимира Великого.

Актуальність статті полягає у нових підходах до вивчення впливу українських козаків на східноєвропейську політику.

Мета праці — на основі історичних праць Пантелеймона Куліша охарактеризувати місце і роль козаків на політичній арені Східної Європи. *Об'єктом* дослідження є міжнародна політика українських козаків у баченні Пантелеймона Куліша як історика. Натомість, *предметом* виступають історичні погляди та оцінки Куліша стосовно українського козацтва, відображені у його працях. *Методологічну основу* роботи становлять принципи історизму та об'єктивності, які передбачають розгляд фактів у їхньому часовому та просторовому взаємозв'язку. Використовувались описовий, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний *методи* та *метод* історіографічного аналізу і синтезу. Структура роботи відповідає поставленій меті та виконанню основних завдань дослідження. В основу структурування роботи покладено проблемно-тематичний підхід, який передбачає виокремлення історичних поглядів історика, його оцінок щодо українського козацтва та їхньої міжнародної політики.

Ключові слова: козаки, Річ Посполита, Москва, Порта.

The article timeliness lies in new methods of studying the Ukrainian Cossacks' effect on the policy of Eastern Europe. The paper describes main periods in history of Ukraine from Rus to the Cossacks. Naming Ukrainians «the Ukrainian nation», «the Little Russian nation», «the Southern Rus tribe», the historian connected them to neither Poles nor Russians. Kulish started the history of Ukraine, «called Rus in old times», from the times of Rus. The Tatars conquest of Rus territories was one of the most difficult periods for Ukraine. The Ukrainian tradition began coming to life again in Lithuanian times. Orthodox, the Rus language and Ukrainian traditions in a new state allowed calling it «Lithuanian Rus». However, the situation changed again during the Polish period that began in 1340 for Galicia and in 1569 for the rest of territories. The Cossacks began to represent Ukraine in connection with other states since that time. The historian took into consideration their structure and centers, connections with Polish king, Moscow tsar and Tatars sultan, creating the arena for international affairs. Panteleimon Kulish described the main periods of history of Ukraine, paying his attention to the Cossacks. To his mind, Ukrainian past crossed history of other countries that had incorporated Ukrainian territories for some time. However, in spite of that fact the Ukrainians did not call themselves by one ethnonym, did not have their own state for a long time and was not active enough in their policy Kulish could separate the history of Ukraine from Polish and Russian. He proved their originality and independence whose history started in Rus, continued in Lithuanian and Polish periods, expressed in the Cossacks and then to contemporary of the XIX century. Based on the historical works of Panteleimon Kulish the paper describes the Cossacks' place and role in the international arena.

Keywords: Cossacks, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Moscow, Porte.

Вступ. Пантелеймон Куліш був одним із тих українських істориків ХІХ століття, які, вивчаючи минувшину українського народу, твердили про його самостійність та самобутність. Називаючи українців «український народ», «малоросійський народ», «південно-руське плем'я», історик не прив'язував їх ані до поляків, ані до росіян. Українців історик вважав корінним населенням України, яку за ознаками мови та звичаїв визначав територією, що охоплювала Малу Росію, Білу, Чорну та Червону Русь, Донщину і Чорноморщину [1, с. 3]. Характерним для українського народу П. Куліш вважав відсутність одного етноніму, яким би вони себе окреслювали. Російські назви «черкаси», «малоросіяни» чи лайливе «хохли» не сприймалось у суспільстві. Асоціюючи себе з давніми русичами й славними козаками, українці називали себе просто «люде так собі народ та й годі» [2, с. 235].

У статті йдеться про історію самобутнього українського народу в баченні історика. Хронологічно праця охоплює період з руських часів по кінець ХVІІІ століття з ліквідацією Гетьманщини та Запорозької Січі. Виклад української історії розпочинається з Русі, найбільшим періодом розквіту якої П. Куліш називав часи князювання Володимира Великого. З певним занепадом в часи татарських набігів хана Батия у ХІІІ століття, руська традиція відродилась у литовський період й зазнала обмежень в період польський. Особливий акцент в історії П. Куліш робив на період козацтва: висвітлив його появу в Україні та пояснив його походження. Зокрема, історик вважав, що «козацький промісел» існував ще від часів Святослава. Повідомляються джерела, на які покликався П. Куліш та на основі яких він і дійшов висновків про самобутність українського народу: народні легенди та перекази, руські та польські літописи, архівні матеріали Київщини тощо.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму та об'єктивності, які передбачають розгляд фактів у їхньому часовому та просторовому взаємозв'язку. Використовувались описовий, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний методи та метод історіографічного аналізу і синтезу.

Основна частина. Виклад історії України (саме цим терміном користувався П. Куліш та інші члени Кирило-Мефодіївського товариства [3, с. 62—

29]), яка «за давніх часів Руссю звалась» [4, с. 16], П. Куліш розпочинав саме з руських часів. Русь історик вважав спільною прабатьківщиною українців та росіян. Такої ж думки дотримувався й інший український історик ХІХ століття, М. Костомаров, що розглянув це питання у своїй праці «Две русские народности» [5, с. 33—80]. Не заперечуючи норманської теорії, автохтонним населенням держави П. Куліш вважав слов'ян, а варягів — прийшлим, хоча й панівною верствою, що під владою династії Рюриковичів об'єднувала окремі князівства. Князівська влада містилась у Києві, а звідти поширювалась на Чернігів, Переяслав, Турів, Полоцьк, Володимир-Волинський, Перемишль, Галич і Тмутаракань [1, с. 3—4]. Періодом найбільшого розквіту Русі історик вважав часи князювання Володимира Великого, який «звелів всему народу принять віру християнськую». Зі смутком сприймав Пантелеймон Олександрович часи роздробленості, називаючи їх основною причиною татарських завоювань руських земель [4, с. 11].

Татарське завоювання, у баченні П. Куліша, було однією з найважчих сторінок української історії. Набіги хана Батия на Русь у ХІІІ столітті, що вилились у руйнування християнських святинь і нищення людності, стали причиною неприязного ставлення українців до мусульман як до ворогів «віри Христової». Відродження нормального життя на руських землях історик пов'язував з їхнім входженням до складу князівства Литовського у часи Гедиміна. Розвиненіша руська традиція прижилась у новій державі зі слабшою культурою: православ'я витіснило ідопоклонство на литовських землях, а руська мова стала мовою литовського двору. Усе це, на думку історика, дозволяло називати ту державу «Литовською Руссю». Проте в ХVІ столітті руська культура почала витіснятися не менш розвиненою культурою польською. Серед основних причин полонізації литовських земель Куліш називав збільшення кількості польського населення. Річ у тім, що до укладання Люблінської унії корінні поляки не мала права купувати землю у «Литовській Русі», а отже й політику полонізації не було кому проводити. З 1569 року, коли поляки таке право отримали, ситуація почала змінюватись [1, с. 5—12].

Населення «Литовської Русі», або, як її ще називав історик, «Литовської України», складала три го-

ловні народи. Перший серед них Пантелеймон Куліш називав українцями, що займали своїми «білими, накритими соломною, хатами» східну більш степову половину. Західніше, на лісистій частині, проживали в «курних, покритих дошками-вирубками» білоруси. А у верхніх віддалених місцевостях проживали поселення, що «мало чим відрізнялись від мешканців середини Московської держави» [6, с. 3].

Якщо входження українських земель до князівства Литовського П. Куліш сприйняв позитивно, то в питанні входження територій до королівства Польського не був таким однозначним. Польський період для українських земель розпочався ще 1340 року, з першого походу короля Казимира на Галичину і отримав продовження в уніях з Литвою. Від такого об'єднання більше виграла польська сторона, аніж українська. Насамперед, поляки отримали додаткову силу в боротьбі з хрестоносцями, залишками Золотої орди та територіальне відмежування з Московією [1, с. 4]. Для розвитку свого господарства Польща взялась обмежувати вільності сільського населення, яке ще наприкінці XIV століття позбавлялось права вільного переходу. Така політика не обминула й українських земель, які адміністративно вливались до нової держави: у XV столітті на території Галичини з'явились Руське, Белзьке й Люблінське воеводства [7, с. 16—18].

З часів Кревської унії 1385 року владу на місцях в об'єднаній Польщі та Литві почали представляти гетьмани: коронний — в Польщі, литовський і руський — відповідно в Литві та Україні. З найдавніших українських гетьманів історик згадував Предислава Лянцкоронського¹, який взявся відвойовувати у татар українські землі [4, с. 16]. Згадував історик і ще одного, не менш славного гетьмана Дмитра Вишневецького, засновника першої Запорозької Січі, що згодом стала республікою, яка організувалась «в силу протидії руського духу татарському». За особливу стійкість і мужність П. Куліш вважав цього гетьмана ідеалом справжнього козака: потрапивши до полону татар він не зрадив християнства, й навіть коли його скинули з вежі і він ще три дні висів на залізному гаку, то й далі «продовжував славити Христа» [7, с. 61—69].

¹ Предислав Лянцкоронський (1489—1531) — польський військовик, лідар, перший козацький низовий запорозький гетьман.

Поява нової держави, Речі Посполитої, з переважанням у ній поляків, а отже й польської мови, католицизму та нового укладу життя вимагали від українців рішучої й активної позиції. Річ у тім, що така ситуація склалась у час культурних змін у самій Польщі. Християнство до польських земель прийшло з Моравії й Святе Письмо спочатку писалось слов'янською мовою, а церковний обряд, подібно до Русі, був грецьким. Згодом почалась церковна орієнтація Польщі на Рим. На час приєднання більшості українських й литовських земель до Речі Посполитої у XVI столітті припало й витіснення латини польською мовою, а отже тепер у різних частинах нової держави було більше суперечностей, аніж могло бути доти. Проте, історик заперечив зверхність пересічного поляка щодо українця, наводячи приклади, коли корінні поляки зивали до української мови та до православ'я й засвоювали українські традиції. Більше того, Куліш твердив, що польські переселенці не пропагували католицизму, так як це було в Холмщині, а витіснення православ'я пішло не від простого польського люду, а від польської влади. Перші репресії й офіційні заборони щодо православ'я запровадив щойно Стефан Баторій² [1, с. 10—17]. Представляло українців в історії часів Речі Посполитої козацтво, зародки якого, «козацький промисел», історик віднайшов ще в часи князя Святослава. Самі козаки з'явилися паралельно і в українців і в татар й справжнього розвитку зазнали після турецького спустошення Києва [1, с. 45—46]. У час, коли південні руські землі перейшли до «кочового монгольського світу», а між двома народами залишалась вільна нейтральна територія, то і в татар, і в українців організовувались так звані «товариства», що могли мешкати у безлюдних степах. П. Куліш назвав таких людей окремою «ордою», що в мирний час не вирізнялась серед іншого населення, але під час війни чи вільного походу активізувалась та діяла у власних інтересах [7, с. 31—32].

При вивченні розвитку козацтва на українських землях П. Куліш послуговувався козацькими літописами, народними переказами й польськими джерелами, що отримав від М. Грабовського й К. Свідзінського. Серед останніх — літописи Деція, Біль-

ського, Стрийковського, у яких відомості про козаків вперше згадуються під 1508 роком. За іронією долі слово «козак» було татарського походження й в перекладі означало грабіжника або розбійника. Саме так татари називали «воюючих самовільно добувачів», з якими постійно ворогували [1, с. 32—34].

П. Куліш твердив, що в українців та поляків козацтво з'явилося у віддалених місцевостях не раніше кінця XV століття. Якщо українське козацтво з'явилося з власної ініціативи, то на деяких підвладних Польщі землях козацькі загони формувались з волі влади. Звертаючись до реляції Бернарда Претвича³, історик навів такий приклад у козакуванні або ж заляганні на полі, що стало відповіддю на часті напади татар, які нападали малими групами по 200, 50, 30 чи навіть 10 людей. Такі групи було важко помітити, натомість набіги вони вчиняли разів двадцять на рік. Тоді ж прикордонні воєводи почали споряджати загони з 200—300 відважних чоловіків, які відправлялись навздогін татарам та йшли лише вночі, натомість вдень залягали у долині. Збірні пункти козацьких дружин було розкинуто від Галича до Черкас й, змінюючи своє розташування, вони то висувались на безлюдні території, то йшли назад, до підпольської України [7, с. 31—55].

Історик розвінчав думку про те, що козацтво — феномен виключно український. Так, серед основних татарських орд польські літописи, окрім заволзької, астраханської, казанської та перекопської, іноді згадували ще й козацьку. Однак, якщо перші чотири визнавали владу свого хана, то козацька не підпорядковувалась жодному, вважаючись найхороброшою поміж ними. Руські літописи згадували про азовських татарських козаків з часів московського князя Івана III⁴. Виділившись із ослабленої Золотої Орди, вони поширились між Кримом та підмосковською Україною, а головним заняттям їхнім був розбій. До самого кінця існування Кримського ханства, приєднання якого до Москви остаточно визнала Туреччина за Ясським договором 1791 року, козаками там називали окремих відділ війська, до складу якого входили «улани, князі та козаки». У московських вели-

ких та удільних князів були служили татари-козаки, яких використовували у своїх степових походах [7, с. 32—33].

Основним осередком українського козацтва Пантелеймон Куліш називав придніпровські території, які були доступні лише для «промисловців-воїнів», тобто козаків. Дніпровські козаки були частиною військової потуги Речі Посполитої: вони склали гарнізони в королівських пограничних містах, певний час були найманцями в королівських ополченнях разом із козаками ногайськими та білгородськими. За своїм устроєм вони поділялись на сотні та десятки [20, с. 47]. Проте, найраніше в руських літописах з'явилися відомості про рязанських козаків. Це історик пояснював тим, що саме Рязанська Україна зазнала найбільше нападів орд, а отже там раніше за інші українські землі з'явилась потреба захисту. На кордонах литовських, у часи князювання **Василя III**, згадувались смоленські козаки. Далі козацтво поширилось і на Путивль та Донщину [7, с. 32—33].

Серед основних умов, що сприяли розвитку українського козацтва історик називав підтримку українських панів. Як приклад, П. Куліш наводив київського воєводу (з 1559 року) князя Василя Острозького⁵. Колонізувавши давнє Переяславське городище, він дозволив поселятись там «усілякого роду злочинцям без слідства та суду». Василь Острозький проводив прийнятну політику «колонізаторів малоруських земель» і тому потребував «бойовий народ» для оборони своєї влади. У своєму Острозі він тримав дружину «вільних людей», яких очолював Северин Наливайко⁶, що пізніше очолив антипольське повстання [1, с. 55].

П. Куліш спростував думку, що козацька Україна була відрізана від європейської спільноти, обмежуючись локальними стосунками з поляками та турками. Насправді козаки мали велике значення на хід історії якщо не всієї, то, принаймні, Центрально-Східної Європи. Описуючи місце козаків на європейській

³ Бернард Претвич (1500—1563) — ротмістр оборони поточної, староста уляновський, барський (1540—1552), теребовельський (1552—1561).

⁴ Іван III (1440—1505) — великий князь московський (1462—1505).

⁵ Василь (Костянтин) I Костянтинович Острозький (1526—1608) — князь, видатний культурно-освітній діяч, київський воєвода та володар українського прикордоння (з 1559), найбільший після короля землевласник Речі Посполитої.

⁶ Северин Наливайко (1560—1597) — козацький отаман, керівник антипольського повстання 1594—1596 рр. у Речі Посполитій.

шахівниці, історик згадував про стосунки козацьких гетьманів з польськими королями, московськими царями та іншими правителями. Козацтво ще на початковому етапі своєї діяльності змушувало правителів сусідніх держав звернути на себе увагу. З часом поширення козаків на більшості українських (та не лише) територій їхню думку почали враховувати, а із затвердженням гетьмана, як основного ватажка козацтва, козацька верхівка могла стояти на рівних з польським королем та московським царем, що правда, не завжди.

Українську історію часів козацтва Пантелеймон Куліш розглядав у трикутнику Річ Посполита — козаки — Порта, а згодом доєднав туди й Московське царство. Значну увагу при цьому історик звернув на козацько-польські відносини, орієнтуючись на позиції польських королів, які неодноразово скаржились на надокучливість українських козаків. Річ у тім, що козаки нерідко ставали перепорою міжнародних стосунків Речі Посполитої. Вже з часів Сигізмунда-Августа⁷ **серед польських урядників не було** однозначної думки щодо козацтва: вони були потрібні на час війни, але козаки не хотіли воювати у війнах на Півночі, а в «низових пустинях» між Дніпром та Дністром Польща намагалась підтримувати мир, проте козаки могли завдати цим планам. Прикордонні воеводи, старости та інші урядники «дивились на низових козаків, як на заваду в управлінні краєм». До того ж, самі низовці поводили себе «буїно» в Україні: не платили податків та відрізнялись безкарністю. Щоб мати більший контроль за козаками, король Сигізмунд-Август доручив коронному гетьману Юрію Язловецькому⁸ у 1572 році «вибрати кращих з них на королівську службу». Цим «вибраним» козакам із королівської скарбниці виплачували видатки, їх звільняли від влади та присуду українських уряд-

ників й підпорядковувались вони безпосередньо коронному гетьману. У розгляді справ, що стосувались козаків та «осілих мешканців», старшим та суддею над усіма низовими козаками призначався білоцерківський шляхтич Ян Бадовський⁹.

Основну роль у стосунках поляків, турків та українців історик відводив українським козакам, які нерідко ставали причиною погіршення польсько-турецьких відносин. У баченні історика, незважаючи на розвиток козацтва, яке було «ледь помітне» в часи правління Сигізмунда I¹⁰, незважаючи на розорення Очакова та інших турецько-татарських фортець, побудованих на колишній території князівства Литовського, незважаючи навіть на зіткнення «русько-польського лицарства» з турками в Молдавії, відношення Польщі до Туреччини загалом було мирним. Проте, на підвладних Речі Посполитій українських землях, протилежних «мусульманському світу», накопичувався «запас бойового народу», для якого війна становила потребу [7, с. 71—73].

Українські козаки, поляки і турки були рівними у своїх можливостях і не становили великої загрози один одному, доти, доки дві сторони не об'єднувались проти іншої. Часто-густо, об'єднувались поляки і турки проти козаків. Як приклад історик навів Івана Підкову¹¹, якого називав авантюристом, що «сварив Польщу з турецьким султаном у час війни з Іваном Грозним¹²». Як відомо, 1577 року до І. Підкови прибули молдавські послани, які запрошували його на престол у Яссах, а для того, щоб утвердитись на престолі потрібний був дозвіл турецького султана. Щоправда, ні польський король, ні турецькі моговладці не були зацікавлені в тому, щоб козацький ватажок зайняв молдавський престол. Тому І. Підкова залишив Молдавію і повернувся назад до України. А 16 червня 1578 р. гетьмана стратили перед львівською ратушею [1, с. 48—50].

⁷ Сигізмунд II Август (1520—1572) — польський король (1548—1572), Великий князь Литовський, Великий князь Руський, останній з династії Ягеллонів.

⁸ Єжи (Юрій) Язловецький Монастирський гербу Абданк (1510—1575 (1577) — п'ятий великий коронний гетьман (1569—1575, без процедури номінації), гетьман польний (1569), воевода подільський (1567), воевода руський (1569), каштелян кам'янецький (1564), староста червогородський (1544), кам'янецький (1547), летицький (1566), хмельницький (1571), снятинський (1573).

⁹ Ян Бадовський (1539—1608) — шляхтич, козацький гетьман.

¹⁰ Сигізмунд I Старий (1467—1548) — король польський і Великий князь Литовський, пан і дідич Русі з династії Ягеллонів (з 1496 р.), переможець Тевтонського ордену (1519—1521).

¹¹ Іван Підкова (1533—1578) — козацький гетьман, молдавський господар (1577—1578).

¹² Іван IV Грозний (1530—1584) — московський князь (з 1533), перший самопроголошений цар Московського царства (з 1547).

Мирне ставлення Речі Посполитої було і до татар. Встановивши з ними добрі відносини, поляки не прагнули з ними війни. Однак, до миру треба було схилити і козаків, ворожі погляди на яких посилювались у часи правління *Стефана Баторія*. П. Куліш згадував, що відправляючи 1578 року посла *Мартина Броневського*¹³ до Криму, король написав йому в інструкції: «Якщо козаки нападуть на татарські улуси, то це буде напевно без нашого відома. Ми їх не лише не бажаємо утримувати, а й бажаємо винищити; але в нас у цих місцях немає стільки військової сили, щоб упоратися заволодіти ними... Спробуємо, чи можна буде їх прихилити до себе, проте не ручаюся за те, щоб частина цих шибеників не перейшла до московського царя».

З II половини XVI століття історик розширив трикутник до чотирикутника, ввівши до нього московську сторону і показав, що від козаків залежала перевага як поляків, так і московитів. Польські королі намагались перетягти козаків на свою сторону, або хоча б змусити їх дотримуватись нейтралітету. Свідченням може бути *Стефан Баторій*, який написав два універсали: один — до українських старост, а інший — до самих «низовців». У першому з них король дорікав прикордонним старостам за те, що вони діяли за одне із запорожцями, давали їм у себе постій, «допомагали їм людьми» та споряджали в походи проти турків. Натомість, у другому — звертався до запорожців, називаючи їх «запорозькими молодцями» та виявляв здивування, що вони вже втретє, походом на Молдавію, порушили мирний договір з Туреччиною, а заразом, запрошував їх до себе на службу проти московського царя [7, с. 90—91].

Важливим аспектом, який висвітлює П. Куліш, були ворожі стосунки поляків і турків через козаків. Часті козацькі походи проти турків призвели до виникнення тріщини у стосунках з Річчю Посполитою. Турки не на жарт розгнівалися і готувались помститись полякам за такі випадки. І хоча коронний гетьман *Станіслав Жолкевський*¹⁴ доводив

їм, що козаки «лише в деякій частині складаються із польських підданих, та і то неслухняних королю й засуджених на страту», та такі переконання були марними. Султанський уряд не хотів чути жодних заперечень стосовно того, що козаки не мали відношення до Речі Посполитої. У верховному Дивані прийняли план походу на Волощину і Кам'янець-Подільський та планували зайняти руські краї по Київ і закріпитись під самим Дністром, проте *Перська війна*¹⁵ не дозволила втілити його в життя. Однак, вже 1617 року турецько-татарське військо підійшло до Дністра, щоправда, С. Жолкевський зміг «відвести від Польщі грозу», внаслідок чого Польща мала поступитись султанові королівським сюзеренітетом над Молдавією та укласти з турками мир за умови знищення козаків, тобто привести їх у такий стан, щоб кордони турецьких володінь і чорноморське узбережжя були в безпеці [1, с. 118].

Ще одним питанням, на яке звернув увагу історик була політика українських гетьманів. Одним із перших етапів, на якому козаки стали на новий щабель міжнародної політики (не враховуючи місцевих стосунків з польськими шляхтою та панами) стало, напевно, гетьманство *Петра Сагайдачного*, мужнього воїна та хорошого стратега-ватажка. До речі, саме за його гетьманування 1617 року Військо Запорозьке увійшло до Європейської ліги боротьби проти Порту та були налагодженні політичні відносини з Грузією, Іраном і Московським царством.

П. Куліш й надалі продовжив схему: козаки — польський король — татари, яку дещо розширив з участю московського царя. Перша половина XVII століття відзначилась хорошими стосунками поляків з козаками, зокрема в період гетьманування П. Сагайдачного. Події Хотинської війни 1621 року довели героїзм та хоробрість козаків, а окрім того засвідчили лояльність до польського короля. Це був фактичний реванш після *Цецорської битви* 1620 року, де турки і татари завдали поразки польському війську. «Ні під чийм проводом козаки наші не діяли так одноставно, як під бунчуком цього безжально-геніального вершника», — писав історик у своєму «Отпадении Малороссии от Польши».

воевода Київський (1608—1618), великий коронний гетьман (з 1613 р.), канцлер (з 1617 р.). Засновник міста Жовкви.

¹⁵ Турецько-перська війна 1623—1638 рр.

¹³ Мартин Броневський — королівський секретар. Вважають, що саме він писав під псевдонімом Христофора Філлалета (автор полемічного твору «Апокрисис» (1597).

¹⁴ Станіслав Жолкевський (Жовковський) (1547—1620) — військовий діяч Речі Посполитої, русин за походженням, польний гетьман коронний (з 1588 р.),

Вперше за більш ніж столітню історію козацтва, козаки від повстань проти польських панів та шляхти, місцевих війн з турками і татарами, походів під польським проводом на московські території перейшли до війн, що мали величезний вплив на хід світової історії. Це була перша сухопутна перемога над турецьким військом, що призвела до національної боротьби поневолених народів на Балканах і змусила Туреччину відмовитись від завоювання всієї Європи. Таким чином, відбулась перестановка позицій у Європі: Польща звільнилась від турецької небезпеки, а поразка Османа призвела до тріщини в моноліті Золотої орди, що виявилась у бунтах, у ході яких султан загинув [1, с. 139]. Щоправда, згодом поляки шкодували, що не «підтримали війну з більшою енергією та щедрістю», а папські нунції шкодували, що поляки не змусили Османа II¹⁶ капітулювати [8, с. 327]. Проте, події 1621 року не засвідчували виняткової орієнтації козаків на польського короля. П. Куліш згадував цікаву подію, про яку не завжди пам'ятають історики: в березні 1620 року від гетьмана до Москви прибув отаман Петро Одинець з пропозицією служити царю [9, с. 457].

Після подій 1621 року козаки, яким П. Сагайдачний відкрив шлях на Південь, ходили, як зазначав історик, до моря «безперервно». П. Куліш змальовував козацьке значення в регіоні. У той час, коли козаки зійшли на новий рівень, турки ж навпаки зазнали краху. Проте, хоча для турків поразка у війні послугувала початком занепаду, однак це ще не означало повного спокою для Польщі. Буджацькі татари, що проживали в передмістях Кілії, Білгорода, Тегині, продовжували здійснювати набіги, а мир між Річчю Посполитою та Ордою було підписано лише у 1623 році [1, с. 140].

Українське козацтво змусило настожитись польську, московську та турецьку влади, адже тепер для них з'явилась реальна опозиція, що від хаотичних заворушень чи повстань перейшла до спланованої та продуманої боротьби. Однак, якщо на початковому етапі діяльності козацтва на них дивились як на злочинців, то вже згодом, на них почали зважати як на силу, що цілком могла протистояти сусіднім країнам. При цьому козаків намагались перетягти на свій бік, щоб з їхньою допомогою поширити

¹⁶ Осман II (1604—1622) — турецький султан (1618—1622).

владу на нові простори та послабити ворогів. Проте, історик твердив, що часто-густо, вирішуючи свої справи козацькими руками та досягнувши мети, козаків відкидали в сторону і про їхні інтереси й мови бути не могло.

У першій половині XVII століття польська влада намагалась дещо врегулювати ситуацію з козаками та татарами. Незважаючи на свою велич, Річ Посполита постійно перебувала на межі війни. Найбільш неприйнятним для польського короля було об'єднання козаків і татарів. Тому, як зазначав П. Куліш, це змушувало Польщу підтримувати деяких козацьких ватажків, з одного боку, та платити татарам «гарач» і озброювати їх проти запорожців, з іншого. Однак, козаки, на противагу польським панам, схилились до зближення з кримськими татарами і, навіть, ледь не стали на службу ханові під проводом Самуїла Зборовського¹⁷. Незважаючи на те, що татари — мусульмани, таке зближення відбувалось в інтересах більшої свободи козаків, яку обмежувала польська сторона. Та через противагу польських панів і прорачунки з татарами, козаки неодноразово залишались без підтримки. Як приклад, П. Куліш називав козаків під проводом Петра Дорошенка¹⁸, що служили татарам, однак через домовленості поляків з останніми, козаки знову опинились самі [10, с. 3].

Нові стосунки козаків і татарів П. Куліш виводив із 1640-х років, тоді, коли до влади в Кримському ханстві прийшов Іслам Гірей¹⁹. Провівши молодість у польському та турецькому полонах, він був «прихильником магометанства». До речі, кримський хан був до вподоби козакам, які з його допомогою намагались перемогти «ляхів». Проте, Іслам Гірей презирливо ставився до християн. На думку історика, він вів справу з християнами лише для того, щоб «по-

¹⁷ Самуїло Зборовський (?—1584) — ротмістр на Поділлі, гетьман українського козацтва.

¹⁸ Петро Дорошенко (1627—1698) — український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького Правобережної України (1665—1676), очільник Гетьманщини (1668—1670). Козацький полковник, учасник Хмельниччини та козацько-московської війни. Гетьманування, котре припало на добу Руїни, провів в постійних війнах, як з зовнішніми так і внутрішніми супротивниками.

¹⁹ Іслам Гірей (1604—1654) — кримськотатарський державний, військовий і політичний діяч, кримський хан (1644—1654).

тім їх обманути». Відбулась перестановка сил у політичному чотирикутнику регіону: козаки намагалися зблизитись з татарами для протистояння московитам і полякам. І навіть відмова хана співпрацювати з козаками їх не зупинила. Хоча вони ненавиділи турків і татар, та підтримували з ними зносини для «торжества над панями і на досаду москалям», які, як влучно зазначив історик, довго думали чи прийняти їх «під високу царську руку» [10, с. 4].

Змалював П. Куліш і стосунки Речі Посполитої з Московським царством, які ставали дедалі ближчими. Проблемаю двох держав залишалось козацтво, яке Річ Посполита не планувала передавати московському царю. У 1645 році Станіслав Конєцьпольський²⁰, великий коронний гетьман Речі Посполитої, виклав свій проект щодо Криму, де мало б проживати християнське населення. Однак, він не наважувався розголошувати свої плани, не прагнучи порушити спокій. Як відомо, період 1638—1648 років для Речі Посполитої був «золотим спокоєм»: у цей час не було жодного значного козацького повстання. У своїх зовнішньополітичних поглядах С. Конєцьпольський орієнтувався на Москву. Він був готовий передати Крим до Московського царства, за умови, що московська сторона вигнала б звідти татар. Однак, з іншого боку, така ідея була вкрай небезпечна для самої Речі Посполитої, адже Москва могла цілком контролювати козаків. Історик твердив, що в результаті він вирішив надати перевагу москалям, аніж татарам. Однак, 1646 року С. Конєцьпольський помер і політика польсько-московських взаємин на певний час припинилась [10, с. 5].

Різкий поворот в українській історії відбувся з початком гетьманування Богдана Хмельницького²¹, який досить серйозно змусив насторожитись

²⁰ Станіслав Конєцьпольський (1592—1646) — польський шляхтич і магнат Речі Посполитої, великий коронний гетьман з 1632 р., польний коронний гетьман з 1617 (1618) р., каштелян краківський з 1633 р., воевода сандомирський з 1625 р., староста жарновецький з 1611 р., велюньський з 1607 р. Один з найкращих полководців Речі Посполитої. Переможець у битвах під Мартиновим (1624), Хамерштином (1627), Тіщяною (1629), Охматовим (1644).

²¹ Богдан Михайлович Хмельницький (1595—1657) — український військовий, політичний та державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, очільник Геть-

польських панів і короля. До «славного гетьмана Богдана» в історика було особливе ставлення: часи його гетьманування, в баченні П. Куліша, були чи не найбільшим періодом розквіту Гетьманщини [11, с. 89]. Історик проводив певні паралелі політики Б. Хмельницького і П. Сагайдачного: обидва урочисто в'їхали до Києва, обидвох там зустрічали патріархи — Паїсій та Феофан відповідно. Проте різниця між ними все ж була: П. Сагайдачний боровся з поляками проти татар, а Б. Хмельницький — з точністю навпаки.

Називаючи події 8 січня 1654 року «возз'єднанням України з московським царством» [12, с. 83], П. Куліш все ж заперечив визначальну роль Москви в козацько-польській війні. Виклад українсько-московських відносин історик розпочинав з кінця 1648 року. Після приїзду Б. Хмельницького в Київ, до Москви попрямувала українська делегація на чолі з патріархом Паїсієм та полковником Силуяном Мужилівським запевняти московського царя, що гетьман «бажає стати під високу руку великої держави». Серед основних причин війни з Польщею, історик називав переслідування православ'я у Речі Посполитій. Цим і пояснював пошук підтримки в православному Московському царстві. Пропозиція ж царя припинити війну була відкинута в козацькому середовищі: Б. Хмельницький наполягав, що продовжить війну навіть без підтримки московитів, а С. Мужилівський повертаючись до України, «говорив, що в Московській Державі правди ні в чому не має» [10, с. 330—333].

З II половини XVII століття для українців почалась нова сторінка історії, що характеризувалась політикою у східному векторі. Її історик виводив з березня 1654 року, коли козацьке посольство прибуло до Москви зі своїми пропозиціями щодо кількості заповорожців та чіткого розмежування сфер впливу козацької старшини і царських чиновників [13, с. 407] Найбільшим же прихильником такої політики істо-

манату (1648—1657). Керівник Хмельниччини — національного повстання проти панування шляхти в Україні, котре, переросло у загальну, національно-визвольну війну проти Речі Посполитої. Перший з козацьких ватажків, котрому офіційно було надано титул гетьмана. Намагався розбудувати незалежну українську державу, укладаючи протягом свого правління союзи з Кримським ханством та Московським царством.

рик називав гетьмана Івана Брюховецького²², який «одурів від московських бенкетів та зрадів, що його зробили бояром» [11, с. 93]. Короткий розворот у сторону Європи відбувся у час правління Івана Виговського²³, коли він 1658 року на вигідних умовах запропонував союз із Польщею. Проте, через неприязнь українців до поляків, що ще пам'ятали співжиття в одній державі, здійснити ці плани гетьманові так і не вдалося [12, с. 80—86], й після його правління Гетьманщина роз'єдналась на Правобережну та Лівобережну, які на певний час знову об'єдналися під булавою П. Дорошенка.

Значну увагу П. Куліш приділив гетьманові Іванові Мазепі²⁴, особистість якого взявся реабілітувати в історії. Подорожуючи Україною й записуючи народні перекази та легенди, історик помітив дещо негативне народне ставлення до гетьмана, що було спричинено московським очереченням останнього. Союз із Карлом XII історик жодним чином не називав зрадою, а навпаки, навіть позитивно оцінював: на його думку, він був основною причиною зрівняння українських прав з московськими. До того ж І. Мазепа не був першим гетьманом, що звернув увагу на Швецію, адже українсько-шведські стосунки зародились ще в часи Б. Хмельницького та Карла X [12, с. 84—98]

Виклад української історії П. Куліш закінчував наприкінці XVIII — початку XIX століття. Значну увагу історик приділив Коліївщині 1768 року, присвятивши їй навіть кілька своїх праць, у яких висвітлював гайдамаків борцями за права українців Правобережжя. Такі ідеї, отримані з народних переказів, отримали критику його польського товариша М. Грабовського, що характеризував гайдамаків розбійниками й грабіжниками [14, с. 115]. З-поміж іншого П. Куліш згадував і про Максима Залізняка²⁵, очільника антипольського повстання 1768 року, а боротьбу українців та поляків того часу вважав однією з найбільш

жорстоких в історії. Припинення ж славної козацької доби для України П. Куліш розпочинав з 1764 року, з ліквідацією Гетьманщини, й завершував у 1775 році, коли було зруйновано Запорозьку Січ. Подальший період української історії, сучасником якого він був сам, П. Куліш розглядав вже у спектрі суспільно-політичних поглядів [12, с. 103—109].

Висновки. П. Куліш окреслив основні етапи української історії, особливу увагу звернувши на період козацтва. У баченні історика минувшина українського народу перетиналась з історією сусідніх держав, у складі яких українці тривалий час жили. Однак, незважаючи на те, що українці не окреслювали себе жодним етнонімом, незважаючи на їхню тривалу бездержавність та недостатню активність на політичній арені, П. Куліш, все ж, відмежував історію українців від польської й російської, затвердивши їх самобутнім народом, початки якого розпочинались з Русі, перетікаючи литовським й польським періодом, вилились у козацтво, а далі вже до сучасного істориків XIX століття.

1. Куліш П. *Отпадения Малороссии от Польши*: в 3 т. Москва, 1888. Т. 1. 281 с.
2. Куліш П. *Записки о Южной Руси*: в 2 т. Санкт-Петербург, 1856. Т. 1. 322 с.
3. Франко О. Етнічний зміст і популяризація термінів «Україна», «українці» у програмних і публіцистичних працях Кирило-Мефодіївців. *На крутосхилах історії-2*. «Час збирати каміння». Київ, 2005. С. 62—69.
4. Куліш П. Книга о ділах народу українського... *Вибрані твори. Пантелеймон Куліш*. Київ: б. в., 2013. 233 с.
5. Костомаров Н. Две русские народности. *Основа*. Санкт-Петербург, 1861. № 3. С. 33—80.
6. *Повести П.А. Кулиша*: в 4 т. Т. 2: *Алексей Однорог*. Санкт-Петербург, 1860. 321 с.
7. Куліш П. *История воссоединения Руси*: в 3 т. Санкт-Петербург, 1874. Т. 1. 363 с.
8. Куліш П. *История воссоединения Руси*: в 3 т. Москва, 1877. Т. 3. 363 с.
9. Куліш П. *История воссоединения Руси*: в 3 т. Санкт-Петербург, 1874. Т. 2. 457 с.
10. Куліш П. *Отпадения Малороссии от Польши*: в 3 т. Москва, 1888. Т. 2. 399 с.
11. Куліш П. Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад. *Сочинения и письма П.А. Кулиша*. Под ред. И. Каманина. Киев, 1910. С. 89.
12. Куліш П. *Повесть об украинском народе*. Санкт-Петербург: б. в., 1946. 116 с.
13. Куліш П. *Отпадение Малороссии от Польши*: в 3 т. Москва, 1889. Т. 3. 415 с.

²² Іван Брюховецький (1623—1668) — гетьман Війська Запорозького, гетьман Лівобережної України (1663—1668).

²³ Іван Виговський (1608—1664) — український військовий й державний діяч, гетьман Війська Запорозького (1657—1659).

²⁴ Іван Мазепа (1639—1709) — гетьман війська Запорозького, Лівобережної Гетьманщини (1687—1709).

²⁵ Максим Залізник (бл. 1740—1768) — козацький отаман, очільник Коліївщини.

14. Куліш П. *Жизнь Куліша*. Київ: Український світ, 2005. 382 с.

REFERENCES

- Kulich, P. (1888). *The Separation of Little Rus from Poland*: in 3 vol. (Vol. 1). Moscow: University Typography, Strasn. Boulevard [in Russian].
- Kulich, P. (1856). *Notes on Southern Rus*: in 2 vol. (Vol. 1). Saint Petersburg [in Russian].
- Franko, O. (2005). The Ethnic Meaning and Popularization of Terms «Ukraine», «the Ukrainians» in Program and Publicistic Works of Cyril-Methodius Brotherhood Members. *Na krutoshylah istorii-2*. «Chas zbyraty kaminnia» (Рр. 62—69). Kyiv: Editing office of European University [in Ukrainian].
- Kulich, P. (2012). *The Book of the Ukrainian People's Deals... Selected Works*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kostomarov, M. (2007). *Two Rus' Peoples*. *Osnova*, 3, 33—80 [in Russian].
- (1860). *P.A. Kulish's Stories*: in 4 vol. (Vol. 2: *Aleksei Odnorog*). Saint Petersburg [in Russian].
- Kulich, P. (1874). *The History of the Reunification of Rus*: in 3 vol. (Vol. 1). Saint Petersburg: Obshchestvenaia polza [in Russian].
- Kulich, P. (1877). *The History of the Reunification of Rus*: in 3 vol. (Vol. 3). Saint Petersburg: Obshchestvenaia polza [in Russian].
- Kulich, P. (1874). *The History of the Reunification of Rus*: in 3 vol. (Vol. 2). Saint Petersburg: Obshchestvenaia polza [in Russian].
- Kulich, P. (1888). *The Separation of Little Rus from Poland*: in 3 vol. (Vol. 2). Moscow: University Typography, Strasn. Boulevard [in Russian].
- Kulich, P. (1843). *Mykhailo Charnyshenko, or Little Rus Eighty Years Ago* (Рр. 89). Kyiv [in Russian].
- Kulich, P. (1946). *Tale of the Ukrainian People*. Saint Petersburg [in Russian].
- Kulich, P. (1888). *The Separation of Little Rus from Poland*: in 3 vol. (Vol. 3). Moscow: University Typography, Strasn. Boulevard [in Russian].
- Kulich, P. (2005). *The Life of Kulish*. Kyiv: Ukrainyski svit [in Ukrainian].